ADIYAMAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ISSN: 1308–9196 / e-ISSN:1308-7363

Yıl: 18 Sayı: 51 Aralık 2025

Yayın Geliş Tarihi: 01.09.2025 Yayına Kabul Tarihi: 28.12.2025

DOI Numarası: https://doi.org/10.14520/adyusbd.1775853
Makale Türü: Araştırma Makalesi/Research Article
Atıf/Citation: Ertekin, A. (2025). Osmanlı Taşrasında Rüşdiye Mekteplerinin Kurumsallaşma Çabaları (1848-1880). *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (51), 374-403.

OSMANLI TAŞRASINDA RÜŞDİYE MEKTEPLERİNİN KURUMSALLAŞMA ÇABALARI (1848-1880)

Abdusselam ERTEKİN*

Öz

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat dönemi modernleşme hamlelerinin en önemli halkalarından biri olan rüşdiye mekteplerinin 1848-1880 yılları arasında taşrada geçirdiği kurumsallaşma çabalarını ele almaktadır. Araştırmanın temel savı rüşdiye mekteplerini taşrada teşkilinin yalnızca merkezî iradenin tek yönlü bir tatbikatı olmayıp bilakis merkezin standartlaştırıcı hedefleri ile taşranın idari, mali ve toplumsal gerçeklikleri arasında sürekli bir müzakere, uyum arayışı ve yerel inisiyatifler üzerinden şekillendiğini ortaya kaymaktadır. Arşiv belgeleri ile dönemin basınına dayanılarak yürütülen inceleme, taşra rüşdiyelerinin tarihi bir eğitim kurumunun inşasından öte XIX. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin idari, mali ve sosyal zorluklarının bir aynası olarak okunabilir. Bu nedenle rüşdiyelerin taşradaki serencamı merkez-taşra ilişkilerinin karmaşık ve çok katmanlı mahiyetini anlamak bakımından bir örnek niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Maarif, Rüşdiye Mektepleri, Taşra.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, selam008@gmail.com, Diyarbakır/Türkiye

INSTITUTIONALIZATION EFFORTS OF RÜŞDİYE SCHOOLS IN THE OTTOMAN PROVINCES (1848-1880)

Abstract

This study examines the institutionalization efforts of rüşdiye schools—one of the most crucial components of the Tanzimat-era modernization initiatives of the Ottoman Empire—between 1848 and 1880 in the provinces. The central argument of the research is that the establishment of rüşdiye schools in the provinces was not merely a one-sided implementation of central authority, but rather a process shaped through ongoing negotiation, adaptation, and local initiatives between the standardizing objectives of the center and the administrative, financial, and social realities of the provinces. Drawing upon archival documents and contemporary press sources, the study demonstrates that the history of provincial rüşdiye schools can be read not only as the construction of a new educational institution, but also as a mirror reflecting the administrative, fiscal, and social challenges of nineteenth-century Ottoman modernization. In this respect, the trajectory of rüşdiyes in the provinces serves as an illustrative example for understanding the complex and multi-layered nature of center–province relations.

Keywords: *Ottoman State, Education, Rüşdiye Schools, Provinces.*

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde klasik eğitim sistemi ilköğretim seviyesinde sıbyan mektepleri ve yükseköğretim düzeyinde medreseler temelinde şekillenmişti. Bu yapı XVII. yüzyıla kadar devletin ihtiyaç duyduğu nitelikli insan gücünü karşılamakta yeterli görülmekteydi. Ancak bu yüzyıldan itibaren Osmanlı ordularının Avrupa karşısında aldığı yenilgiler yalnızca askerî alanda değil idarî ve eğitsel sahalarda da köklü reform arayışlarını zorunlu kıldı. İhtiyaç doğrultusunda XIX. yüzyılın en önemli eğitim atılımlarından biri olarak rüşdiye mekteplerinin kuruluşu öne çıkmıştır (Yıldız, 2014: 25). Rüşdiyelerin temelleri

Sultan II. Mahmud (1808–1839) döneminde atılmıştır. Padişahın emriyle ilköğretim kurumlarının ıslahı ve medreseden farklı bir içerik sunacak yeni mekteplerin tesisi amacıyla 1838 yılında Meclis-i Umûr-ı Nâfi'a tarafından bir çalışma başlatılmıştır (Örenç, 2021: 1). Bu çalışmada, mevcut sıbyan mektepleri *"birinci sınıf kurumlar"* sayıldığı için yeni kurulacaklar için *"ikinci sınıf mektepler"* adı verilmesi teklif edilmiştir. Ancak II. Mahmud, bu mekteplerin çocukların "*sinn-i rüşd"* ergenlik çağına ulaşıncaya kadar devam edeceği ve mezunlarının rüştlerini ispat etmiş sayılacağı düşüncesiyle bu adlandırmayı uygun bulmamış ve bir irade ile bu okullara "*rüşdiye*" adı verilmiştir. Bu kurumsal çerçevenin oluşumunu 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı takip etmiş ve bu fermanla birlikte devletin birçok alanında olduğu gibi eğitimde de modernleşme adımları hız kazanmıştır (Ergin, 1940: 323). Rüşdiyeler, geleneksel sıbyan mekteplerine doğrudan müdahale etmeden ve medrese geleneğinin tepkisini çekmeden sıbyan mektepleri ile modern tarzda eğitim veren askerî okullar arasında bir *"ara kademe"* olarak kurgulanmıştır. Böylelikle Osmanlı maarif yapısı içinde yepyeni bir formasyon ortaya çıkmıştır (Yıldız, 2014: 25). Her ne kadar genel rüşdiyeler 1846'dan itibaren açılmaya başlasa da ilk örnekler arasında Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiye gibi özel mektepler de zikredilmelidir (Akyüz, 1999: 129).

Bu doğrultuda ilk numune rüşdiye mektebi 1839 yılında İstanbul Davutpaşa'da açılmıştır (BOA, TS.MA.e., 1183/17). Burada elde edilen başarı üzerine rüşdiyelerin yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir. Kısa sürede yine İstanbul'da Beyazıt, Üsküdar, Tophane ve Babıâli civarında olmak üzere beş yeni rüşdiye daha faaliyete geçmiştir (Yıldız-Cengiz, 2017: 94). Artan ilgiyle birlikte 1852 yılında yalnızca İstanbul'daki mektep sayısı 10'na ulaşmıştır (Değirmenci, 2023: 231). Dersaadet'teki bu hızlı yaygınlaşma ve eğitimin faydalarının görülmesiyle

birlikte 1848 yılında mekteplerin taşrada da açılmasına karar verilmiştir. 1848 yılında alınan bu kararla, rüşdiye mekteplerinin pilot uygulama olarak öncelikle Bursa ve Edirne'de açılması planlanmıştır. Ancak bu vilayetlerde müstakil rüşdiye binaları tesis etmek yerine mevcut sıbyan mekteplerinin müfredatına bazı dersler ilave edilmiştir. Bu kurumlar, *"numune rüşdiye"* olarak tanımlanabilecek bir statüde eğitim faaliyetlerine başlamıştır (BOA. İ.MVL. 127/3324). 1849 tarihinde İzmir ve İzmit'te de rüşdiye mektepleri açılması amacıyla bazı tetkikler yapılmış ancak bu çabalar sonuçsuz kalmıştır (BOA. MVL. 226/11). 1852 yılına gelindiğinde ise Bosna Vilayet'indeki yerel idarecilerin girişimleri neticesinde Saraybosna ve Mostar'da birer rüşdiye mektebi faaliyete geçmiştir (Issa, 2021: 21). 1855 yılında Tekirdağ'da bir ve Bosna Vilayet'inde yedi adet olmak üzere toplam sekiz yeni rüşdiye mektebi faaliyete geçmiştir. Anadolu topraklarındaki ilk rüşdiye mektepleri ise 1859 yılında Kastamonu, İzmir, İzmit, Yozgat ve Karahisar-ı Şarkî'de kurulmuştur (Tekdal, 2020: 370). Taşradaki mektep sayısı kısa sürede 25'e (Kaya Doğanay, 2011: 75), 1866 yılında 102'ye (BOA. MVL., 391/32) ve 1867 senesinde vilayet ve kazalarda aktif faaliyet gösteren mektep sayısı 112'ye çıkmıştır (Ceride-i Havadis, 17 Cemaziyelahir 1274, 1).

Mektep sayılarındaki bu hızlı ve kitlesel artış, doğal olarak beraberinde idari, mali ve pedagojik bir yapılanmayı yani kapsamlı bir kurumsallaşma çabasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, 1848–1880 yılları arasında Osmanlı taşrasında rüşdiye mekteplerinin birer eğitim binası olmaktan çıkıp, standartları olan, denetlenebilir ve sürdürülebilir kurumlara dönüşme sürecini analiz etmektir. Çalışma, bu kurumsallaşma çabasının arkasındaki stratejileri, karşılaştığı zorlukları ve bu zorluklara karşı geliştirilen çözümleri çok yönlü bir şekilde incelemeyi hedeflemektedir. Bu genel çerçeve doğrultusunda

inceleme, şu spesifik sorulara yanıt aramayı amaçlamaktadır: Osmanlı merkezî idaresi, rüşdiyeleri yasal bir zemine oturtmak (Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi), idari bir hiyerarşi kurmak (Maarif Nezareti) ve standartlar getirmek (500 hane şartı, nim-rüşdiye) suretiyle kurumsal bir yapı inşa etme sürecini nasıl yönetmiştir? Merkezden gönderilen müfettişler aracılığıyla yürütülen denetim faaliyetleri, kurumsallaşma çabasının taşradaki yansımalarını kontrol etme ve standartları uygulama konusunda ne ölçüde başarılı olmuştur? Taşra halkının, geleneksel otoritelerin ve gayrimüslim cemaatlerin bu yeni kurumlara gösterdiği tepkiler, devletin kurumsallaşma stratejilerini nasıl etkilemiş ve ne gibi adaptasyonlara zorlamıştır?

Bu çalışma, taşra rüşdiyelerinin yalnızca bir eğitim reformu olmanın ötesinde Tanzimat devrinin merkezî otoritesini ve modern bürokratik ideolojisini taşraya taşımak üzere tasarlanmış stratejik bir kurumsal araç olduğu iddiasını taşımaktadır. Bu kurumsallaşma çabasının merkezden dayatılan tek yönlü bir süreç olmadığı aksine planlanan ideal modelin (nizamnâmeler, müfredatlar) taşranın yerel gerçeklikleri (demografik yapı, ekonomik hayat, toplumsal tepkiler) ile karşılaştığı bir müzakere alanı yarattığı ileri sürülmektedir. Dolayısıyla çalışma, rüşdiyelerin hikayesinin modern Osmanlı devletinin inşa sürecinde karşılaşılan zorlukları, geliştirilen pragmatik çözümleri ve merkez-taşra arasındaki gerilimli ilişkiyi anlamak için kilit bir örnek teşkil ettiğini savunmaktadır.

Çalışmanın odaklandığı 1848-1880 dönemi, rüşdiye mekteplerinin taşrada yaygınlaşarak kurumsallaştığı temel süreci kapsamaktadır. Bu tarihsel çerçevenin başlangıç noktası olan 1848 yılı, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla başlayan eğitimde modernleşme hamlelerinin bir yansıması olarak ilk taşra rüşdiyelerinin pilot uygulamaların başladığı kritik bir eşiktir. Bitiş tarihi olarak

belirlenen 1880 yılı ise taşra rüşdiyelerinin idari ve pedagojik bakımdan artık belirli standartlara kavuştuğu ve yerleşik bir düzene ulaştığı bir döneminin sonunu işaret etmektedir. Bu bağlamada 1848-1880 periyodu taşra rüşdiyelerinin kuruluş, yaygınlaşma ve kurumsallaşma evrelerini bütüncül bir bakış açısıyla analiz etmek için uygun ve anlamlı bir tarihsel zemin sunmaktadır.

2. TAŞRA RÜŞDİYE MEKTEPLERİNİN KURULMA SAFHASI

İnsanlık tarihi boyunca bireyler toplumsal hayatın bir gereği olarak cemiyet halinde yaşamaya mecbur olduklarını idrak etmişlerdir. Bu ortak yaşam tecrübesi zamanla bilgiye ve bilime olan ihtiyacı da beraberinde getirmiştir. Refah ve ilerlemenin ancak ilim ve fen yoluyla elde edilebileceğini anlayan milletler bu amaca ulaşmak için eğitim kurumları tesis etmişlerdir. Okullar vasıtasıyla bireylerini hem maddi hem de manevi yönden geliştirme çabasına girmişlerdir. Eğitimin topluma kazandırdığı bu değer mekteplerin sürekli olarak ıslah ve tanzim edilmesini zorunlu kılmış ve böylece maarif her devirde kalkınmanın en temel vasıtası olarak görülmüştür. Tarihsel süreçte ilme ve maarife kıymet veren milletler terakki ederken cehalete teslim olan toplumlar geri kalmış ve zamanla acz içinde kalmışlardır. Bu nedenle bir milletin kalkınması, geleceğini inşa etmesi ve medeni dünyada yerini alması için en önemli yol maariften geçmektedir (Basiret, 2 Ramazan 1292, 2). Bu genel tarihî tecrübe Osmanlı Devleti açısından da Tanzimat döneminde somut karşılığını bulmuştur. Devlet, modernleşme ve merkezîleşme hedefleri doğrultusunda kalkınmanın anahtarı olarak eğitimi yeniden yapılandırma ihtiyacını fark etmiş ve geleneksel sıbyan mektepleri ve medreselere dokunmadan Batı tarzı eğitimin gerekliliklerine uygun yeni kurumlar oluşturma yoluna gitmiştir. Bu anlayışın bir tezahürü olarak ortaya çıkan rüşdiye mektepleri yalnızca İstanbul'da değil taşra vilayetlerinde de teşkilatlanarak Osmanlı coğrafyası genelinde modern eğitim

sisteminin nüvelerini oluşturmuştur. Özellikle taşrada açılan rüşdiye mektepleri merkezî eğitim politikalarının taşraya aktarılmasında hayati bir rol üstlenmiş ve bunlar hem pedagojik hem de kültürel dönüşümün de taşıcısı olmuştur.

Rüşdiye mekteplerinin taşrada da açılmasına yönelik irade Osmanlı merkezî eğitim siyasetinin genişleme süreciyle doğrudan ilişkilidir. Takvîm-i Vekayi'de yer alan bir haberde bu sürece dair gerekçe ve uygulama adımları ayrıntılı biçimde aktarılmıştır. Buna göre Dersaadet'te bulunan "*etfâl-i Müslimîn'in ulûm-u âliye ve maarifle mücehhez kılınmaları*" devletin ilmî terbiyeye atfettiği ehemmiyetin bir tezahürü olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede taşrada yaşayan "*evlâd-ı ümmetin de aynı atıfet-i seniyyeden istifade edebilmeleri için bir emr û ferman-ı pâdişâhî sudûr etmiş*" ve bu Padişahın emri gereği Rum Vilayeti'nin muhtelif merkezlerinde birer "*mekteb-i rüşdiye*" tesis edilmesine karar verilmiştir. Taşrada rüşdiye mekteplerinin kurulması yönündeki bu iradeyi uygulamak üzere Nezâret-i Mekâtib-i Umûmiyye muavinlerinden Vehbi Bey görevlendirilmiştir. Vehbi Bey'in mesaisinin neticesinde Rum Vilayeti'nin önemli merkezlerinden İşkodra, Yenişehir, Yanya, Delvine ve Manastır'da birer mekteb-i rüşdiye tertip ve tanzim edilmiştir. Bu teşebbüsle birlikte merkezde şekillenen "*ma'ârif-i merkeziyye*" siyasetinin taşra vilayetlerine de teşmîli sağlanmış ve böylece ilmî terbiyenin coğrafi yaygınlığı temin edilmiştir. Söz konusu gelişmeler Takvîm-i Vekayi'nin *Umûr-ı Dâhiliye* başlığı altında yayımlanan başka bir haberinde de kayıt altına alınmıştır. Buna göre taşra mekteplerine dair Meclis-i Umûr-ı Nâfi'a tarafından kaleme alınan bir lâyiha üzerine Mecâlis-i Âliye'de yapılan müzakereler ve yazışmalar neticesinde bir mazbata hazırlanmıştır. Bu mazbata ile birlikte ilgili lâyihada yer alan hususların icrasına karar verilmiştir. Bu bağlamda taşrada tesis edilecek yeni mekteplerin "*mekâtib-i rüşdiye"* adıyla

teşkil edilmesi ve bu şekilde resmiyet kazanması uygun bulunmuştur (Takvim-i Vekayi, 21 Zilkade 1254, 1).

3. TAŞRA RÜŞDİYE MEKTEPLERİNİN İDARİ ESASLARI

1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesine göre bir kasabada rüşdiyelerin açılabilmesi için en az 500 İslâm hanesinin olması gerekmektedir (BOA, MF.MKT., 1/37). Bu şartın yerine getirilip getirilmediğini tespit maksadıyla Defterhâne-i Âmire'den her bir sancağın İslâm nüfusunu gösterir cetvellerin gönderilmesi talep olunmuştur (BOA, MF.MKT., 1/95). Zira nizamnâmeye göre bir mahallin rüşdiye mektebiyle teçhiz edilip edilmeyeceği doğrudan Müslüman nüfusun miktarına göre tayin edilmekteydi. Söz konusu şartın tahakkuk etmediği yani 500 İslâm hanesinden daha az nüfusa sahip yerlerde ise rüşdiyenin ikmâli yerine bu kademeye denk düşen ve "*nim-rüşdiye"* olarak tabir olunan mekteplerin açılması kararlaştırılmıştır. Bu uygulama bilhassa küçük kasabalar için bir geçiş formu olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu durum nüfusça yetersiz olmakla birlikte Müslüman ahalinin çocuklarının eğitim imkânından mahrum kalmamaları adına ehemmiyetli bir adım teşkil etmiştir. Nitekim Diyarbekir sancağına bağlı Hani ve Çüngüş gibi küçük kasabalarda nim-rüşdiye mektepleri tesis edilmiştir (Bozan, 2021: 46). Bu mekteplerde klasik medrese dersleri ile yeni usul Emsile, Binâ, Avâmil, Fârisî ve Coğrafya gibi dersler okutulmuştur (BOA, MF.MKT., 2/30). İslâm ahalisi sayısının daha da düşük olduğu yerlerde ise ne tam ne de nim-rüşdiye açılmasına izin verilmemektedir. Ancak mezkûr yerlerde daha önceden tesis olunmuş bir rüşdiye mektebi mevcutsa bunların ibtidâî mektebine dönüştürülmesine karar verilmiştir (BOA, MF. İBT., 3/117). Bununla birlikte bazı mahallerde zaman içinde öğrenci mevcudunun artmasıyla birlikte nim-rüşdiye olarak açılan mekteplerin tam teşekküllü rüşdiyelere dönüştürüldüğü de vâkidir (Takvim-i Vekayi, 9 Rebîülevvel

1286, 3). Bu durum Maarif Nezareti'nin yerel ihtiyaçlara göre esnek bir uygulama geliştirdiğini ve taşradaki eğitim sahasını dinamik bir şekilde düzenlediğini göstermektedir.

Taşradaki rüşdiye mekteplerinin bir diğer esası olarak, rüşdiye mekteplerinde okutulan dersler başlangıçta Dersaadet ile taşrada farklılık göstermekteydi. Ancak daha sonra merkezde ortak bir program hazırlanarak hem İstanbul'daki hem de taşradaki bütün rüşdiyelere gönderilmiş ve uygulanmaya başlanmıştır (Tekdal, 2021: 79). Bir başka ilgi çekici husus ise bütün sınıflarda güzel yazı ile resim dersinin konulmuş olmasıdır. Zira rüşdiye mezunlarının genellikle kamuda kalem denilen kısımlarda ve el yazısıyla çalıştığı dikkate alındığında eğitim sürecinde güzel yazının neden önemsendiği anlaşılabilmektedir (Tekdal, 2021: 79). Başka bir husus da taşra rüşdiye mekteplerinde tatil ve ders dönemleri esas olarak Maarif-i Umûmîye Nizamnâmesi'nin 25. maddesiyle belirlenmiştir. Ancak uygulamada bölgesel iklim koşulları, Ramazan ayı, bayram günleri, hasat mevsimi ve yerel yaşam tarzı gibi etkenler nedeniyle sık sık esneklik gösterilmiştir. Genel olarak imtihanlar temmuz ayının ortasında tamamlanır ardından ağustos ayı ortasına kadar tatil yapılırdı. Buna rağmen sıcak iklimli bölgelerde tatil süresi uzatılırken yaylaya göç ve bağ-bahçe işleri gibi sebeplerle tatilin farklı tarihlere kaydırılması yönünde yerel talepler de olmuştur. Bu taleplerin bir kısmı kabul edilirken, Maarif Nizamnâmesi'ne aykırı olduğu gerekçesiyle bazıları reddedilmiştir. Ayrıca Cuma dışındaki tatil günlerinin belirlenmesinde yaşanan keyfi uygulamalar da merkez tarafından müdahale edilerek düzenlenmiştir. Tatil uygulamalarında genel bir çerçeve bulunsa da taşradaki mektepler için mahalli şartlar dikkate alınarak önemli ölçüde esneklik tanınmıştır (Çelebi: 2020: 983-987). Taşra mekteb-i rüşdiyelerinin imtihan, tatilin başlangıcı ve bitiş tarihlerinin hasat mevsimine ayarlanması

istenmekteydi. Böylece hem eğitim hem de ekonomi sekteye uğramamaktaydı. (BOA. MF.MKT., 3/40.). Bu bağlamda taşra da kurulan rüşdiye mekteplerin bölgesel farklılıklar göz önünde bulundurularak şekillendiği söylenebilir. Ayrıca bu farklılıklar nedeniyle mekteplerin gelişimi için birtakım adımların atıldığı görülmektedir.

4.TAŞRA RÜŞDİYELERİN GELİŞİMİ VE DENETİMİ

Rüşdiye mekteplerinin taşrada da açılmasının ardından hızlı bir yayılma göstermiştir. 1872 tarihine kadar taşra rüşdiye mektepleri öğrenci sayısının toplamı iken olurken bu okullardan mezun olanların sayısı 256 olmuştur. (Takvim-i Vekayı, 19 Receb/27Şaban, 1264, 2-1). Basiret gazetesinin 1874 tarihli yazısında Osmanlı taşrasında rüşdiye mekteplerinin kısa sürede kaydettiği ilerleme dikkat çekici bir şekilde ele alınmıştır. Haberde o tarihte yayımlanan salnâmelere atıfla İstanbul dışında taşrada açılan rüşdiye mekteplerin sayısının 300'ü geçtiği belirtilmektedir. Bu mekteplerin her birinde bir ya da iki muallimin görev yaptığı ve öğrenci sayısının ise ortalama 20 ila 150 arasında değiştiği ifade edilmiştir. Yazının devamında Osmanlı topraklarında yaşayan 15 milyon civarındaki Müslüman nüfus dikkate alındığında bu sayıda mektebin yeterli olmadığı kabul edilmekle birlikte 5-6 yıl öncesine göre durumun büyük ölçüde ilerlediği vurgulanmaktadır. Zira o dönemde rüşdiye mektebi sayısı bunun ancak yarısı kadar olup mevcut tablo bir ilerleme olarak değerlendirilmiştir. Gazete yazısı mekteplerin bu denli kısa bir sürede iki katına ulaşmasını devletin ve toplumun gösterdiği himmet ve gayretin bir neticesi olarak görmüştür. Aynı şekilde mevcut gelişme hızının korunması ve daha da artırılması hâlinde önümüzdeki yıllarda rüşdiye mekteplerinin sayısının iki hatta üç katına çıkarılabileceği inancı da dile getirmiştir (Basiret, 15 Rabiülevvel, 1291, 1). Diğer taraftan taşrada açılan rüşdiye mekteplerini yetersiz gören de olmuştur. Daha

fazla modern eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması ve var olanlarının altyapısının geliştirilmesi istenmiştir. Her şeyden önce mevcut mektep hocalarının derin yetersizliği üzerinde durulmuştur. Bu hocaların çoğunun *"cehaletle malul*" olduğu hatta kimilerinin *"heyulâ-yı cehalet"* unvanını hak edecek bir seviyede bulunduğu belirtilmiştir. Bu ehliyetsiz hocaların elinde evlatların doğuştan gelen zekâlarının köreldiği ifade edilmiştir. Bu vahim duruma çözüm olarak çocukların *"sahih bir şekilde terbiye ve tahsili"* için öncelikli olarak sağlam esaslara dayalı mekâtib-i ibtidâiyyelerin açılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Bu okullarda temel eğitimini tamamlayan talebelere mahsus olmak üzere devamında mekâtib-i rüşdiye ve daha sonra mekâtib-i âliyenin tesisinin elzem olduğunun altı çizilmiştir (Mecmua-i Ulûm, 15 Muharrem 1297, 78). Bu uyarılar dikkate alınmış olsa gerek ki Osmanlı Devleti'nde modern okulların birimleri artınca Maarif Nezareti de genişlemiştir. Rüşdiye mektepleri ile söz konusu nezaret, 5 daireye taksim olunmuştur. 1. Mekatib-i Aliye 2. Mekatib-i Rüşdiye 3. Mekatib-i İptidaiye 4. Tercüme ve Telif 5. Matbu'at Daireleridir. (Tercüman-ı Hakikat, 27 Recep 1296, 2). Rüşdiye mektepleri için kurulan birime Meclis Maarif azasından Selim Efendi atanmıştır (Vakit, 3 Şaban, 1296, 1).

Taşrada rüşdiye mekteplerinin sayısının artması bunların düzenli işleyişini teminat altına alacak bir gözetim ve teftiş düzeninin kurulmasını zaruri kıldı. Eğitim alanındaki ilerlemenin sürekliliği ancak muntazam idare, hesap verebilirlik ve kesintisiz denetimle mümkün olabilirdi. Bu nedenle okullara dair gerekli teşvik ve yönlendirmelerin yapılması halkın çocuklarını bu mekteplere göndermeye sevk edecek şevk ve gayretin artırılması bakımından elzem görüldü. Ancak birçok bölgede söz konusu işlerin Maarif Nezareti tarafından yeterince takip edilmediği ve bunun da çocukların maarif ve hünerden mahrum

kalmasına sebebiyet verdiği belirtilmektedir. Bu nedenle maarifin düzgün işlemesi ve mekteplerin etkin bir şekilde faaliyette bulunabilmesi için hem mekteplerin düzenli işleyişine dair sürekli dikkat ve nezaretin sağlanması hem de talebe sayısının artırılarak diğer tüm eğitim araçlarının temin edilmesi hususu bütün vilayetlere açık bir şekilde tavsiye edilmiştir. Bu uygulamanın maarif sahasında güdülen maksatlara uygun olduğu ve yürürlükteki nizamatın ruhuna tamamen muvafık bulunduğu Maarif Nezareti tarafından beyan ve ilân edilmiştir (Takvim-i Vekayı, 5 Şaban 1289, 1). Bu bağlamda Osmanlı taşrasında tesis edilen rüşdiye mekteplerin nizam ve işleyişine dair denetim faaliyetleri merkezî maarif otoritesinin doğrudan gözetiminde yürütülmüştür. Maarif Nezareti muavinlerinden bazı kişiler bilhassa taşrada kurulan rüşdiye mekteplerini teftişle vazifelendirilmiş ve bu görevlendirmeler taşra maarifinin merkezle eşgüdüm içinde gelişmesini temin etmeye matuf olmuştur. Rüşdiye mekteplerinde mevcut olan eksikliklerin ve gerek idarî gerekse pedagojik mahiyetteki aksaklıkların tespiti amacıyla hazırlanan teftiş raporları, Maarif Nezâreti tarafından dikkatle değerlendirilmiş ve uygulamalara yön veren temel belgeler arasında yer almıştır (Takvîm-i Vekayi, 22 Cemâziyelâhir 1277, 1). Bu sıkı denetim ve teftişteki asıl maksat taşrada kurulan rüşdiyelerin kurumsallaşmasını sağlamaktır.

Mekteplerin sayıca artması ve taşranın muhtelif bölgelerine yayılmasıyla birlikte teftiş faaliyetlerinde de bir yoğunluk meydana gelmiştir. Bu artan yükü karşılamak üzere yeni teftiş memurlarının tayini zaruret hâlini almıştır. Bu çerçevede yalnızca Rum Vilayeti'nde dahi iki müstakil teftiş kolu ihdas olunmuştur. Bu kolların başına Maarif Nezareti ve Meclis-i Maarif azalarından İshak Efendi ile Abdülkerim Efendi görevlendirilmiştir (Cerîde-i Havâdis, 14 Receb 1278, 2). Benzer şekilde, Tekfurdağı'nda kurulan bir rüşdiye mektebinin

teftişi için Maarif Nezareti muavinlerinden Hilmi Efendi memur edilmiştir. Bu tayin, idarî kontrol ile merkezî maarif politikasının taşradaki tatbikatının daimi gözetim altında tutulduğunu ve bu vesileyle mekteplerin kurumsallaşma yönünde bir gayretin ortaya çıktığını göstermektedir (Takvim-i Vekayi, 21 Rebîülevvel 1279, 1). Bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin maarif sahasında merkez-taşra arasındaki irtibatı güçlü tutma çabasını ve kurumsal denetim mekanizmasını işlevsel kılma gayretini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

5.TAŞRA RÜŞDİYE MEKTEPLERİNE TEPKİLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Rüşdiye mektepleri, Tanzimat sonrası Osmanlı eğitim reformlarının taşradaki en önemli temsilcilerinden biri olarak teşkil edilmek istenmişse de bu mekteplerin her bölgede kolaylıkla açılabildiği söylenemez. Taşra halkının geleneksel dini otoritelerle olan ilişkisi rüşdiye mekteplerinin açılması ve sürekliliği üzerinde zaman zaman olumsuz etkilere sebep olmuştur. Nitekim Basiret Gazetesi'nin 1290 (1873) tarihli sayısında yer alan bir haberde bazı bölgelerde rüşdiye mekteplerinin açılmasına engel olunmaya çalışıldığı belirtilmektedir. Habere göre özellikle o havalide söz sahibi olan bazı şeyhler halkı mektebin açılmasına karşı kışkırtmış ve bunun neticesinde o mahalde 500 İslam hanesi bulunmadığı gerekçesiyle mektep açılmaması yönünde başvurular yapılmıştır. Basiret Gazetesi bu duruma açık biçimde tepki göstermiş ve halkın şeyhlerin sözüne aldanarak çocuklarının tahsil hakkından mahrum kalmasının kabul edilemeyeceğini yazmıştır (Basiret, 12 Cemaziyelevvel 1290, 3). Bulundukları bölgelerde hem ilmî otoriteleri hem de toplumsal nüfuzlarıyla klasik eğitim kurumlarının mümtaz temsilcileri addedilen şeyhler, modern mekteplerin açılışıyla birlikte halk nezdinde itibarlarının zedelenebileceği kanaatini taşımışlardır.

Toplumsal direnç yalnızca mektebin açılış safhasında değil işleyiş sürecinde de kendini göstermiştir. Bazı yerlerde muallimlerin öğrencilere fiziksel müdahalede bulunduğu iddiaları halk arasında tepkiye yol açmış ve bunun sonucu olarak veliler çocuklarını mektepten almışlardır. Bu tür olayların bazıları mahalle genelinde büyük yankı uyandırmış ve ailelerin organize şekilde çocuklarını mektepten çekmeleri, mektebin işleyişini durma noktasına getirmiştir. Basiret Gazetesi'nin 1291 (1874) tarihli sayısında bu tür bir olay aktarılmıştır. Söz konusu durumlarda şikayetler Maarif Nezareti'ne bildirilmiş ve tahkikat başlatılmıştır. Bunun neticesinde de ilgili muallimler görevden alınıp merkeze çekilmiş ve yerlerine yeni bir muallim tayin edildiği görülmüştür (Basiret, 21 Muharrem 1291, 3). Bu gelişmeler halkın mektebe olan güvenini zedeleyerek kurumsal sürekliliği tehdit edebilen bir kırılganlık oluşturmuştur. Diğer taraftan mahallî idarelerden bildirilen ihtiyaç ve talepler doğrultusunda açılmış olan taşra rüşdiye mekteplerinin bazılarında devam jurnallerine göre yalnızca beş ya da on öğrencinin bulunduğu anlaşılmıştır. Bu durum Maarif Nezareti tarafından dikkatle incelenmiş ve kaygıyla karşılanmıştır. Zira padişahın maarifi himaye eden gölgesi altında halk çocuklarının ilim ve marifet tahsili amacıyla ciddi maliyetler göze alınarak açılmış olan bu "*dârü't-terbiyelerin*" halk nezdinde gereken karşılığı bulmaması yani mekteplere rağbetin düşük kalması maarifperverlik şiarı ile bağdaşmamaktadır. Bu nedenle söz konusu mekteplerin bulunduğu mahallelerdeki ahalinin uygun bir dille ikna edilerek teşvik edilmeleri, çocuklarını mekteplere göndermeleri için gerekli "*terğîbât*" yapılması ve eğitimde devamlılığın artırılması için tüm imkânların seferber edilmesi istenmiştir (BOA. MF İBT., 6/29). Buna rağmen öğrenci devamı beklenen seviyeye ulaşmayan mektepler bulunacak olursa bu okullarda görevli muallim ve bevvâblara maaş ödenmeye devam edilmesi israf addedileceğinden mekteplerin faaliyetine son verilmesi uygun bulunmuştur. Ancak bu karar o mahallin halkı

ileride maarifin kıymetini idrak edip tekrar bir rüşdiye açılması talebinde bulunursa ihtiyaç nispetinde yeniden değerlendirme yapılması kaydıyla uygulanacaktır. Bu kapsamda yeterli öğrenci bulunmayan mekteplerin mükemmel birer sıbyan mektebine dönüştürülmesi ve mevcut muallim, bevvab maaşları ve diğer senelik harcamaların ise daha elverişli mahallelerde açılacak yeni rüşdiye mekteplerine aktarılması uygun görülmüştür. Bu esaslar doğrultusunda durumu bildirilen mektepler hakkında gereken işlemlerin yapılması için vilayet valiliklerine ve müstakil mutasarrıflıklara genelge olarak bildirim yapılması Maarif Nezareti tarafından kararlaştırılmıştır (BOA. MF İBT 6/29. 28 Safer 1292). Bu bağlamda Osmanlı matbuat hayatının etkili yayın organlarından biri olan Tercümân-ı Hakîkat Gazetesi, rüşdiye mekteplerinde okuyan öğrencilerle kurduğu ilişki dikkat çekicidir. Gazete, haftada bir gününü rüşdiye mektebi öğrencilerinin yazılarına ayırmış ve bu öğrencilerin kaleminden çıkan yazıları kamuoyuyla paylaşarak onların ifade kabiliyetini ve yazı dilini teşvik etmiştir. Nitekim gazete ilk sayısından itibaren pazar günkü nüshanın tamamı bu mekteplerde okuyan öğrencilerin yazılarına tahsis etmiştir. 1296 (1879) tarihli ilk sayısında yer alan bir yazıda okuyuculara hitaben şöyle denilmektedir: "*Efendiler, bu nüshayı size mahsus olarak çıkarmaya başladık. Sizi okumaya alıştırmak için gazete okumanız dahi programlara derc olunmuş. Hatta mektebe kabulünüz için imtihan verdiğiniz zaman dahi size gazete okutarak kabiliyetinizi o suretle tecrübe etmişlerdi.*" (Tercümân-ı Hakîkat, 13 Şevval 1296, 1). Bu ifade yalnızca bir gazetecilik stratejisini değil aynı zamanda dönemin eğitim pratiğini de yansıtmaktadır. Gazete okuma rüşdiye programlarının bir parçası hâline gelmiş ve kabul sınavlarında bir ölçüt olarak kullanılmıştır (Tercümân-ı Hakîkat, 29 Zilhicce 1296 / 7 Muharrem 1297, 1).

6. EĞİTİM POLİTİKALARI, ÖĞRENCİ HAYATI VE GAYRİMÜSLİMLER MESELESİ

Osmanlı maarif sisteminde mekâtib-i sıbyândan mezun olan öğrenciler doğrudan mekâtib-i rüşdiyeye kabul edilmezdi. Bu geçiş belirli bir değerlendirme süreciyle tahdît olunmuştur. Bu çerçevede sıbyan mekteplerinden mezun olan talebeler rüşdiyelere kaydolmadan evvel bir imtihana tâbi tutulmaktaydı. Bu sınavlarda başarı gösterenler rüşdiye tahsiline devam etme hakkı kazanırdı (Cerîde-i Havâdis, 22 Şaban 1280, 1). Ancak rüşdiyelere kabulde yalnızca akademik yeterlilik değil aynı zamanda dil yeterliliği de esas alınmıştır. Zira rüşdiyelerde okutulan derslerin tamamı Türkçe olduğundan bu lisanı bilmeyen öğrenciler sınavı geçseler dahi bu mekteplere alınmazlardı. Takvim-i Vekayi'de belirtildiğine göre Türkçe bilmeyenlerin dersleri anlamakta güçlük çektikleri gerekçesiyle rüşdiye tahsilinden mahrum bırakıldıkları açıkça ifade edilmiştir (Takvim-i Vekayi, 7 Muharrem 1286, 3). Öte yandan rüşdiye mekteplerinden mezun olan öğrenciler için çeşitli meslekî yollar da açık tutulmuştur. Mezun olan talebelerden dileyenler "*mekâtib-i şâhânede"* memuriyetle istihdam edilmekte veya usta-çırak ilişkisi içinde devlet dairelerine çırak olarak tayin olunabilmekteydi (Takvim-i Vekayi, 2 Zilhicce 1284, 1). Bu durum rüşdiye mekteplerinin hem orta dereceli eğitim kurumları olarak hem de devletin alt kadrolarına insan kaynağı temin eden işlevsel bir kurum tipi olduğunu da ortaya koymaktadır.

Taşra rüşdiye mekteplerinde talebe devamı ve disiplinine dair düzenlemeler oldukça ayrıntılı biçimde belirlenmiştir. Öğrencilerin mazeretsiz devamsızlıkları hem cezaî yaptırımlara hem de sınıf geçme durumlarına etki etmiştir. Muallimler her gün yoklama yaparak öğrencilerin devam durumunu "*Esami Defteri'ne"* işler, üç ayda bir de "*Hülâsa ve Devam Cetvelleri"* aracılığıyla Maarif Nezareti'ne raporlar şeklinde gönderilmiştir. Bu cetveller, muallim ve

müstahdemlerin devamı ile talebe mevcudu, mektebi terk edenler, yeni kaydolanlar ve okulun ihtiyaçları gibi bilgileri içerirdi. Devamsızlık nedenleri *"hasta"*, "*na-mizac*", "*bağda"*, "*nakl-i hane*" gibi gerekçelerle açıklanmaktaydı. İzinsiz gelmeyenler için "*bilâ-istizan"*, "*mektebi terk eylemiştir*" gibi ifadeler kullanılırdı. Rüşdiye mekteplerinde imtihanlar üç türde düzenlenirdi. Mektebe giriş imtihanı, her dönem sonu yapılan "*imtihan-ı husûsî*" ve yıl sonunda yapılan "*imtihan-ı umûmî"*. İbtidâî mektep diploması olan öğrenciler birinci sınıfa imtihansız alınırken diğerleri komisyonlarca yapılan sınavlara tabi tutulurdu. "*İmtihan-ı husûsî"* her üç ayda bir mektep müdürü ve ders muallimleri tarafından yapılırdı. Sonuçlar genel cetvele kaydedilerek merkeze gönderilirdi. "*İmtihan-ı umûmî"* ise her yıl sonunda Nezaret tarafından görevlendirilen mümeyyizlerce gerçekleştirilirdi. Sonuçlar iki nüsha halinde mühürlenerek bir nüshası merkeze ve diğeri mektepte kalacak şekilde düzenlenirdi. Sınıf geçmek için belirli bir not ortalaması şarttı. Başarısız olan öğrenciler ek imtihana alınır ve yine başarısız olmaları hâlinde sınıfta kalırlardı. Notlar 10 üzerinden değerlendirilirdi. 9-10 *"aliyyü'l-âlâ"*, 4 *"zayıf"*, 1-3 *"sıfır"* kabul edilirdi. Üç yıl üst üste başarısız olanlar mektepten çıkarılırdı. İmtihan sonuçları "*İmtihan-ı Umûmî Cetvelleri'"ne* kaydedilerek mektep ve kaza idare meclislerince onaylanır ve ardından Maarif Nezareti'ne gönderilirdi. Mezun olan öğrencilere sadece bir mektepten olmak kaydıyla Matbaa-i Amire tarafından basılan "*şehadetnâmeler*" verilirdi. Bu belgeler devlet memuriyetlerinde geçerli olduğundan şehadetnâmesi olmayanların tayinleri yapılmazdı. Tüm bu uygulamalar, taşra ve İstanbul rüşdiyelerinde Maarif Nizamnâmesi'ne uygun olarak gerçekleştirilirdi (Çelebi, 2020: s.987-995).

Taşra rüşdiye mekteplerinde başarılı ve örnek davranış sergileyen talebelere çeşitli mükâfatlar verilmekteydi. Bir ay boyunca derslerine ve ahlâkına dikkat

eden talebeye birinci derece, üç ay sürdürenlere "*tahsinnâme"*, altı ay boyunca başarılı olanlara ise sınıf birinciliği ve isminin levhalara yazılması gibi onur dereceleri verilirdi. Mükâfatlar arasında "*aferin", "tahsin"* ve "*mükâfat varakaları"* ile kitap ve risaleler bulunurdu. Bu belgeler ihale yoluyla bastırılıp mekteplere gönderilirdi. Mükâfat kitapları arasında "*Gülistan, "Kavaid-i Osmanî", "Talimü'l Hendese", "Kamus-i Fransevî"* gibi eserler yer alırdı. Ayrıca Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Reisi Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* adlı eserinden yüzlerce adedini Halep, Tarsus ve çevresindeki Müslüman ve Hristiyan okullarına göndermiştir (Takvim-i Vekayi, 6 Cemaziyelevvel 1284, 1). Yanya Valisi Edhem Paşa gibi yöneticiler ise kendi bölgelerindeki rüşdiyelerin müfredatına eklenmesini istedikleri kitapları merkezden talep ederek pedagojik sürece doğrudan müdahil olmuşlardır (Takvim-i Vekayi, 5 Şevval 1284, 2). Mükâfatlar genellikle hayırseverler ya da mektep bütçesinden karşılanırdı. Bu mükafatlar törenle dağıtılır ve öncesinde merkezden izin alınıp hazırlık yapılırdı. Aynı zamanda disiplin kuralları da ayrıntılıydı. Darp ve hapis cezası yoktu. Cezalar genellikle nasihat, tekdir ve mektepten uzaklaştırma şeklindeydi. Talebeler mektep içinde ve dışında edepli davranmak zorundaydı. Kıyafet araç-gereç kullanımı, sınıf içi davranışlar gibi konular düzenlenmiş ve kurallara uymayanlar cezalandırılmıştır. Devamsızlık, derslere ilgisizlik ve arkadaşlarına zarar verme gibi durumlarda çeşitli uyarı, ceza ve ihraç prosedürleri uygulanmıştır. (Çelebi, 2020: s.996-1000).

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren taşrada teşkil ettiği rüşdiye mektepleri yalnızca Müslüman nüfusun değil gayrimüslim tebaadan çocukların eğitimi açısından da tartışma ve düzenleme konusu olmuştur. Bu çerçevede 1867 tarihli bir tahrirata verilen cevapta taşradaki rüşdiye mekteplerine gayrimüslim çocukların kabul edilip edilemeyeceği sorusuna

"*şimdilik kabul olunmamaları ancak ileride yapılacak yeni düzenlemelerle birlikte bu hususun yeniden değerlendirilmesi gerektiği*" ifade edilmiştir (BOA, MVL., 391/32). 1872 tarihli bir başka belgede ise bazı taşra bölgelerinde gayrimüslim çocukların rüşdiyelere kabulünün uygun görülmediği belirtilmiştir. Buna mukabil gayrimüslim cemaat mekteplerine Türkçe muallimlerinin tayin edilmesi daha isabetli bir yöntem olarak tercih edilmiştir (BOA, MF. İBT., 1/43). Bu uygulama doğrudan Osmanlı devlet dilinin gayrimüslim mahalle mekteplerine aktarılması ve böylece Türkçenin devlet ölçeğinde ortak dil olarak tesisi siyasetiyle yakından ilişkilidir. Nitekim Adapazarı'nda bulunan Ermeni milletine ait bir mektepte rüşdiye mektebinde görevli Ermeni ruhani reisinin her gün bir saat Türkçe okuma ve yazma dersi vermek istemesi üzerine bu şahsın gerekli ilmî ehliyete sahip olmadığı gerekçesiyle talebi reddedilmiştir. Bu dersin ancak Maarif Nezareti tarafından tayin edilen ehil muallimler tarafından yürütülmesi gerektiği vurgulanmıştır (BOA, MF. İBT., 2/33). Bu yaklaşım çerçevesinde gayrimüslim çocuklara mahsus bazı mekteplerde Türkçe eğitimi doğrudan devletin kontrolünde verilmiştir. Bilhassa Hama ve Humus şehirlerinde Hristiyan çocuklara mahsus olarak açılan rüşdiye mekteplerine birer Türkçe muallimi tayin edilerek günlük ders programlarına Türkçe okuma ve yazma dersi de eklenmiştir (BOA, MF.MKT., 9/34). Gayrimüslim topluluklar da rüşdiye seviyesindeki eğitime ilgi göstermiştir. Kal'a-i Sultâniyye'de bulunan Ermeni milletine ait mekteplerde doğrudan rüşdiye müfredatının okutulması talebinde bulunulmuş ve bu çerçevede Maarif Nezareti'ne müracaat edilerek ders kitapları talep edilmiştir. Yapılan değerlendirme neticesinde rüşdiye mekteplerinde okutulan kitaplar Maarif Kütüphanesi tarafından tertip edilerek ilgili mekteplere gönderilmiştir (Takvim-i Vekayi, No: 737, 21 Ramazan 1270, 2).

1877 yılına gelindiğinde, Karlova kasabasındaki gayrimüslim tebaa, çocuklarını rüşdiye mektebine gönderme talebinde bulunmuştur. Bu talebin ardından söz konusu duruma yönelik yasal bir engel olup olmadığını sorgulayan resmî bir yazı yöneltilmiştir. Bu yazıya cevaben Maarif Nezareti'nin daha önceki bildirimi esas alınmıştır. Nihayetinde bu bildirime dayanarak gayrimüslim çocukların rüşdiye mekteplerine kabul edilmemesi gerektiğini belirten bir emirnâme örneği gönderilmiştir. Bu emirnâmenin bir sureti Edirne Vilayeti tarafından Sadaret Makamı'na sunulmuştur. Bu noktada ilave bir açıklama yapılmasına gerek görülmemiştir (BOA. MF MKT., 39/107). Ancak Maarif Nizamnâmesi'nin rüşdiye mekteplerine dair 18. maddesi hatırlatılmıştır. Söz konusu maddede hem Müslüman hem de Hristiyan nüfusu 500 haneyi aşan kasabalarda her iki cemaat için ayrı ayrı birer rüşdiye mektebi açılacağı belirtilmektedir. Bununla birlikte nizamnâmede Müslüman ve gayrimüslim çocukların birlikte okuyup okuyamayacaklarına dair açık bir yasaklayıcı hüküm bulunmamaktadır. Ayrıca söz konusu nizamnâmenin bütün hükümlerinin aynı anda yürürlüğe girmediği ve uygulamanın aşamalı bir biçimde yürütüldüğü gerçeği göz önünde bulundurulmuştur. Bu doğrultuda daha önce alınmış olan *"gayrimüslim çocukların rüşdiyelere kabul edilmemesi"* yönündeki kararın feshi ve ilgası uygun görülmüştür. Bundan böyle mahallî şartlar bir engel teşkil etmediği sürece rüşdiye mekteplerinde öğrenim görmek isteyen gayrimüslim çocukların kabulüne engel olunmaması yerinde bir karar olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca söz konusu yaklaşımın nihai olarak Sadaret makamının onayına sunulduğu belirtilmiştir. Buna ek olarak alınacak kararın vilayetlere ve müstakil mutasarrıflıklara doğrudan merkezden bir emirnâme çıkarılarak bildirilmesinin uygun olacağı da vurgulanmıştır (BOA. MF MKT., 39/107). Bu doğrultuda rüşdiye mektebine kaydolmak isteyen gayrimüslim talebelerin Maarif Nezareti'nin takdiriyle kabul edilmeleri uygun görülmüştür. Bu itibarla ilgili taşra

mekteplerinde bu yolda başvuruda bulunan gayrimüslim çocukların da Müslüman öğrencilerle birlikte eğitim ve terbiyeye alınmaları ve yalnızca *"Akâid-i İslâmiye"* gibi dinî içerikli derslerden muaf tutulmaları esası benimsenmiştir. Bunun dışında gayrimüslim öğrencilere karşı herhangi bir ayrımcılık kötü muamele veya tahkir anlamına gelebilecek tutum ve davranışlardan kesinlikle kaçınılması gerektiği özellikle ifade edilmiştir (BOA. MF MKT., 62/125). Bu karar hem Maarif Nezareti'nin hoşgörülü ve kapsayıcı yaklaşımını yansıtmakta hem de eğitim ortamında huzur ve eşitliğin sağlanmasını hedefleyen bir düzenleme olarak dikkat çekmektedir.

Tüm bunlara rağmen bazı bölgelerde gayrimüslim ailelerin çocuklarını rüşdiye mekteplerine göndermekten imtina ettikleri diğer bazı yerlerde ise Müslüman ailelerin kendi çocuklarını gayrimüslim çocuklarla birlikte okutmak istemedikleri görülmektedir. Öte yandan Bosna ve Midilli gibi yerlerde gayrimüslim çocukların rüşdiye mekteplerine kabul edildikleri de arşiv kayıtlarında rastlanılmaktadır (BOA. MF MKT., 39/107). Osmanlı Devleti başlangıçta rüşdiye mekteplerini Müslüman tebaa için kurmuş gayrimüslimlerin katılımına ihtiyatla yaklaşmıştır. Ancak hem merkezî maarif politikaları hem taşradan gelen talepler doğrultusunda *"tedricî ve seçici bir kapsayıcılık"* gelişmiştir. Devletin asıl hedeflerinden biri gayrimüslim cemaatlerin çocuklarını devlet kontrolündeki Türkçe eğitimle tanıştırmak ve bu sayede hem dilsel birliğe katkı sağlamak hem de devletin resmî müfredatını teşmil etmek olmuştur. Dinî sınır hassasiyetle korunmuş ve ortak maarif müfredatında Türkçe ve genel ilimler üzerinden bir birlik zemini inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu süreç Osmanlı'nın geç Tanzimat döneminde vatandaşlık eğitimi ve kültürel bütünlük arasında kurmaya çalıştığı hassas dengeyi göstermesi açısından önem taşımaktadır.

7. SONUÇ

XIX. yüzyıl Osmanlı taşrasında rüşdiye mekteplerinin kurulması ve yaygınlaştırılması devletin modernleşme ve merkezîleşme vizyonunun bir parçası olarak hayata geçirilen bilinçli ve çok katmanlı bir kurumsallaşma çabasını ifade etmektedir. Bu süreç askeri yenilgilerle belirginleşen bir yeniden yapılanma ihtiyacının eğitim sahasına yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Geleneksel sıbyan mektebi ve medrese yapılarından farklı standartları olan denetlenebilir ve devletin bürokrat ihtiyacını karşılamaya yönelik modern bir kurum tipi yaratmayı hedeflemiştir. Bu kurumsallaşma çabasının hukuki ve idari omurgasını 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi gibi yasal metinler oluşturmuştur. Nizamnâme, bir yerleşim yerinde rüşdiye açılabilmesi için gereken asgari hane sayısı (500 İslam hanesi) gibi somut kriterler getirerek okul açma sürecini keyfilikten çıkarmış ve "nim-rüşdiye" gibi ara formüllerle de yerel koşullara uyum sağlayabilen esnek bir yapı kurmuştur. İdari olarak ise Maarif Nezareti'nin merkezdeki planlayıcı rolü taşraya gönderilen müfettişler aracılığıyla pekiştirilmiştir. Bu denetim mekanizması sadece eksiklikleri tespit etmekle kalmamış aynı zamanda merkezde belirlenen müfredatın, eğitim metotlarının ve idari kuralların taşradaki yansımalarını kontrol ederek kurumsal bütünlüğü sağlamanın en önemli aracı olmuştur.

Kurumsallaşmanın pedagojik ve sosyal boyutları ise standartlaşma çabalarında kendini göstermiştir. Başlangıçta farklılık gösteren ders programlarının zamanla merkezden gönderilen ortak bir müfredata bağlanması ile tüm rüşdiyelerde benzer bir eğitim verilmesini amaçlamıştır. Öğrenci kabulünden mezuniyete kadar tüm süreçlerin imtihanlar (giriş, husûsî, umûmî), devam çizelgeleri, notlandırma sistemleri ve disiplin yönetmelikleri ile belirli kurallara bağlanmasıyla bu okulları öngörülebilir ve güvenilir kurumlar haline getirmiştir.

Matbaa-i Amire tarafından basılan ve devlet memuriyetine girişte bir anahtar rolü üstlenen *"şehadetnâme"*ler ise bu kurumsal yapının en somut ve meşruiyet sağlayıcı çıktısı olmuştur. Ancak bu süreç adından da anlaşılacağı üzere pürüzsüz bir uygulama değil bir "*çaba*" olarak kalmıştır. Taşrada geleneksel dini otoritelerin (şeyhler) direnişi halkın modern eğitime karşı ilgisizliği veya muallimlerin neden olduğu disiplin sorunları gibi faktörler, kurumsallaşma idealinin önündeki en büyük engelleri teşkil etmiştir. Devletin bu sorunlara yanıtı ikna ve teşvikten (*terğîbât*) başarısız olan okulları kapatarak kaynakları daha verimli alanlara yönlendirmeye kadar uzanan pragmatik bir dizi stratejiyi içermiştir. Özellikle gayrimüslim tebaanın rüşdiyelere kabulü konusunda yaşanan tereddütler ve zamanla değişen politikalar bu yeni kurumun kimliğinin—yalnızca Müslümanlara mı yoksa tüm Osmanlı tebaasına mı açık olacağının—belirlenmesindeki zorlu müzakere sürecini gözler önüne sermektedir. Netice itibarıyla 1848-1880 yılları arasındaki dönem Osmanlı taşrasında rüşdiye mekteplerinin bir fikir olmaktan çıkıp yasal çerçevesi, idari yapısı, denetim mekanizmaları ve standartlaşmış işleyişiyle kalıcı bir kuruma dönüştüğü kritik bir evredir. Karşılaşılan tüm zorluklara rağmen bu kurumsallaşma çabaları Osmanlı eğitim sisteminde modern bir ara katman oluşturarak devletin bürokratik kapasitesini artırmış ve kendisinden sonraki idadi ve sultani gibi okullara zemin hazırlayarak Cumhuriyet'in ulusal eğitim projesine uzanan yolda belirleyici bir miras bırakmıştır.

Çıkar Çatışması Bildirimi:

Bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayınlanmasına ilişkin herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek/Finansman Bilgileri:

Bu makalenin araştırılması, yazarlığı ve yayınlanması için herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

Etik Kurul Kararı:

Bu araştırma için etik kurul kararına ihtiyaç yoktur.

KAYNAKÇA

Akyüz, Y. (1999). Türk eğitim tarihi (Başlangıçtan 1999'a). Alfa Yayınları.

Basiret, No:1624, 2 Ramazan 1292/2 Ekim 1875.

Basiret, No: 1220, 15 Rabiülevvel, 1291/2 Mayıs 1874.

Basiret, No: 973, 12 Cemaziyelevvel 1290/8 Temmuz 1873.

Basiret, No: 1174, 21 Muharrem 1291/10 Mart 1874.

Bozan, O. (2021). Osmanlı modernleşme döneminde Çüngüş nahiyesinde rüşdiye mektebi. Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, 6(1), 43–59.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Topkapı Sarayı, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e.), No:1183, Gömlek17, 29 Zilhicce 1255/4 Mart 1842.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vala [MVL], No: 391, Gömlek, 32. 15 Cemaziyelevvel 1284/14 Eylül 1867.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vala [MVL], No: 266, Gömlek, 11. 15 Cemaziyelevvel 1265/8 Nisan 1849

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclisi Vala [İ.MVL], No: 127, Gömlek, 3324. 18 Safer 1264/25 Ocak 1848

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT.]. No:1, Gömlek No: 37, 4 Rabiülahir 1289/11 Haziran 1872.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT.]. No:1, Gömlek No: 95, 9 Rabiülahir 1289/16 Haziran 1872

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT.]. No:2, Gömlek No: 30, 11 Cemaziyelevvel 1289/17 Temmuz 1289

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT.]. No:3, Gömlek No: 40, 25 Cemaziyelevvel 1289/31 Temmuz 1872.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT.]. No:9, Gömlek No: 34, 4 Muharrem 1290/4 Mart 1873.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT.]. No:39, Gömlek No:107, 19 Zilhicce 1293/5 Ocak 1877.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT.]. No:62, Gömlek No: 125, 27 Cemaziyelevvel 1296/19 Mayıs 1879.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi* [MF.İBT.], No: 3, Gömlek, 117, 5 Cemaziyelevvel 1290/1 Temmuz 1873.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi* [MF.İBT.], No: 6, Gömlek, 29, 28 Safer 1292/5 Nisan 1875.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi* [MF.İBT.], No:1, Gömlek 43, 23 Muharrem 1289/2 Nisan 1872.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi* [MF.İBT.], No: 2, Gömlek, 33, 17 Şevval 1289/18 Aralık 1872.

Cerîde-i Havâdis, No: 1178, 22 Şaban 1280/1 Şubat 1864.

Ceride-i Havadis, No: 758, 17 Cemaziyelahir 1274/3 Ocak 1858.

Cerîde-i Havâdis, No: 305, 14 Receb 1278/15 Ocak 1862.

Çelebi, E. (2020). Taşra rüşdiye mekteplerinde öğrenci işlerine dair bazı muamelât. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 7(2), 976–1009.

Değirmenci, K. (2023). Tavas Erkek Rüşdiye Mektebi (1874–1912). Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 18, 229–255.

Ergin, O. (1940). Türkiye maarif tarihi (Cilt 2). Osmanbey Matbaası.

Kaya Doğanay, F. (2011). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e rüşdiye mektepleri (Basılmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Issa, F. (2021). Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosna'sında Rüşdiye Mektepleri (1851-1878), (Basılmamış yüksek lisanas tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı.

Örenç, A. F. (2021). Silvan rüşdiye mektebi ve tedrisatı. In O. Bozan & M. Saylık (Eds.), Sultanlar şehri Silvan: Eğitim–kültür–medeniyet (ss. 1–34). Sonçağ Yayınları.

Takvim-i Vekayi, No: 176, 21 Zilkade 1254/5 Şubat 1839.

Takvim-i Vekayı, No:1520, 19 Receb, 1264/21 Haziran 1848.

Takvim-i Vekayı, No:1531, 27 Şaban 1264/29 Temmuz 1848.

Takvim-i Vekayi, No: 737, 21 Ramazan 1270/17 Haziran 1854.

Takvîm-i Vekayi, No: 601, 22 Cemâziyelâhir 1277/ 15 Aralık 1862.

Takvim-i Vekayi, No: 661, 21 Rebîülevvel 1279/16 Eylül 1862.

Takvim-i Vekayi, No: 1104, 9 Rebîülevvel 1286/19 Haziran 1869.

Takvim-i Vekayi, No: 1078, 7 Muharrem 1286/18 Nisan 1869.

Takvim-i Vekayi, No: 936, 2 Zilhicce 1284/26 Mart 1868.

Takvim-i Vekayi, No: 922, 5 Şevval 1284/30 Ocak 1868.

Takvim-i Vekayi, No: 995, 6 Cemaziyelevvel 1284/5 Eylül 1867.

Takvim-i Vekayı, No: 1525, 5 Şaban 1289/8 Ekim 1872.

Tekdal, D. (2020). Osmanlı modernleşme döneminde bir taşra okulu: Malatya Erkek Rüşdiyesi (1870–1899). e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 12(3), 369–409.

Tekdal, D. (2021). Osmanlı'da modern taşra okullarına öğrenme ortamı ve eğitimciler bağlamında bakış (Arapgir Erkek Rüşdiyesi örneği 1864–1913). İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi (INIJOSS), 10(1), 72–107.

Tercüman-ı Hakikat, No: 325, 27 Recep 1296/17 Temmuz 1879.

Tercümân-ı Hakîkat, No: 1, 13 Şevval 1296/30 Eylül 1879.

Tercümân-ı Hakîkat, No:11, 29 Zilhicce 1296/14 Aralık 1879.

Tercümân-ı Hakîkat, No:12, 7 Muharrem 1297/10 Ocak 1880.

Mecmua-i Ulûm, No:4, 15 Muharrem 1297/29 Aralık 1879.

Yıldız, H. (2014). Osmanlı yenileşme döneminde Diyarbekir vilayetinde eğitim (1870–1920). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yıldız, H., & Cengiz, A. (2017). Osmanlı modernleşme döneminde Bozok (Yozgat) Sancağı'nda açılan rüşdiye mekteplerinin durumu. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (düsbed), 9(19), 93–110.

Vakit, No:1346, 3 Şaban, 1296/23 Temmuz 1879.

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the rüşdiye schools established by the Ottoman State in the provinces between 1848 and 1880 within the broader framework of Ottoman modernization. During this critical period, beginning with the Tanzimat Edict and marked by the spread of modern educational institutions in the provinces, the institutionalization of rüşdiye schools is analyzed through the lenses of spatial allocation, teacher appointments, provision of teaching materials, administrative principles, supervisory mechanisms, and their social reception. The study argues that rüşdiyes were not merely educational institutions, but also fundamental instruments of the central administration's project to penetrate the provinces, train modern bureaucrats, and initiate cultural transformation. The provincial expansion of these schools constituted a complex process shaped by the interplay of central ideals, local reactions, geographic conditions, and socio-cultural dynamics. Particularly significant is the issue of admitting non-Muslim subjects to these schools, as it reveals both the practical applications and the limitations of the ideology of Ottomanism in the sphere of education.

Method

The research is based on historical methodology. Primary sources consist of archival materials preserved in the Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA, Prime Ministry Ottoman Archives), specifically documents belonging to the Ministry of Education (Maarif Nezareti) within the Mektubî (MKT), İbtidâî (İBT), and Meclis-i Vâlâ (MVL) series. These documents provide direct information concerning the establishment of schools, administrative correspondence, teacher appointments, budgets, and inspection reports. In addition, period

newspapers—such as *Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis, Basiret,* and *Tercüman-ı Hakikat*—were examined in order to capture how rüşdiyes were represented in public opinion, how they developed, and what challenges they faced. Finally, the archival and press data were contextualized and comparatively analyzed with reference to modern scholarly literature (books and articles). The chronological framework covers the years between 1848, when the decision to establish rüşdiye schools in the provinces was first implemented, and 1880, when these institutions had reached a degree of standardization and new school types such as the idadi emerged.

Findings

The spread of rüşdiye schools in the provinces began as an imperial policy sanctioned by the Sultan's will. The earliest initiatives appeared in the Rumelian provinces and subsequently expanded into Anatolia. The *Regulation on General Education* (*Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi*) of 1869 provided a formal institutional framework, stipulating that a rüşdiye could only be opened in a locality with at least 500 Muslim households. In areas that failed to meet this criterion, smaller-scale "nim-rüşdiye" schools were established. While vacation and examination periods were centrally determined, local conditions such as harvest seasons and climate allowed for limited flexibility.
The number of rüşdiye schools grew rapidly, surpassing 300 by 1874. This expansion necessitated the enlargement of the Ministry of Education's administrative structure and the establishment of a special department dedicated to rüşdiyes. Yet the multiplication of schools also made supervision imperative. The Ministry dispatched inspectors to the provinces at regular intervals to monitor both administrative and pedagogical operations, report deficiencies, and enforce central standards.
The establishment of rüşdiyes did not proceed without friction. In certain regions, traditional authorities such as sheikhs incited opposition to the new schools. Incidents of teachers employing corporal punishment sometimes provoked parents to withdraw their children and led to collective protests. One of the most persistent problems was low enrollment. The state sought to address this by persuasion and incentives, but in cases of insufficient participation, schools were closed and resources reallocated to more viable localities.

Admission to rüşdiyes required passing an exam after completion of the sıbyan mektebi and demonstrated knowledge of Turkish. Graduates found opportunities as clerks or apprentices in government offices. Attendance was

closely monitored, discipline was strictly enforced, and successful students were rewarded with certificates of merit (*tahsinname*) and books.

The admission of non-Muslim students followed an evolving policy trajectory. Initially excluded, non-Muslims were gradually reached through indirect measures, such as appointing Turkish teachers to community schools. By the late 1870s, the policy softened: where local conditions permitted, non-Muslim students were admitted to rüşdiye schools, exempted from courses such as *Akâid-i İslâmiye* (Islamic Catechism). Yet the implementation of this policy varied widely across different provinces, reflecting the diverse local social landscapes.

Conclusion and Discussion

Between 1848 and 1880, rüşdiye schools in the Ottoman provinces represented one of the most significant institutional initiatives for the geographic spread of modern education. This process was not confined to constructing buildings and commencing lessons, but rather embodied a dynamic arena where a centralizing project was continually reshaped by local resistance, adaptation, and negotiation.

Through these schools, the state sought both to cultivate a cadre of modern, Turkish-speaking bureaucrats loyal to the center, and to trigger a broader social transformation via education. The establishment of supervisory mechanisms strengthened administrative ties between the center and the provinces, while problems such as low enrollment and communal resistance highlighted the difficulties of popular acceptance of modernization.

The gradual evolution of educational policies toward non-Muslim subjects illustrates the delicate balance the Ottoman State sought to maintain in its late period concerning citizenship, identity, and cultural integration. Rüşdiyes not only provided an alternative to traditional madrasa education, creating a lasting duality within the Ottoman educational system, but also laid the groundwork for the educational reforms of the Republican era.